

Fig. 1. Dagens bostadshus i Kvarnberg, ännu i kyrkans ägo, är troligen det som Anders Berggren byggde på 1740-talet. Grundens mått stämmer med de som anges i Ulleråkers häradsrätts husesyn i juni 1777: $12\frac{1}{2}$ alnar bred och 24 alnar lång, vilket motsvarar ca $7,4 \times 14,3$ meter. Foto Rosemarie Fiebranz. Tack till Stiftsjägmästare Ronny Jonsson, Uppsala stift, för hjälp med denna bild!

Oväsendet på Kvarnberg 1767

Berättelsen om en hushållsordning

ROSEMARIE FIEBRANZ

– *Du din danska rackare, tjuv, kanalje och landstrykare!*

– *Tjuv kan du vara själv!*¹

Skällsorden haglade vid matbordet vid Kvarnberg denna vinterdag, när husbonden saknades vid gårdsfolkets kvällsvard. Irritationen som grott en tid hade samma dags morgon eskalerat till öppet bråk. Vid gården arbetade drygt tio personer och många andra hade ärenden dit dagligdags. Kvarnberg, i Vänge socken, är känt för tillverkningen av fajans (oäkta porslin) åren 1756–96, där fanns också såg, mjölkvarn och jordbruk.² I denna artikel vill jag skildra en rad konflikter bland jordbrukets, kvarnens och fajansfabrikens arbetskraft vid gården, julmånaden 1767.

Av protokollet från Ulleråkers häradsrätt framgår att kvällen den 6 december detta år slutade med porslinskrossning och blodvite på Kvarnberg. Många människor med olika status var där knutna till varandra och

inordnade i ett system som sattes under hård press. Min analys gäller deras inbördes relationer – såg de sig som medlemmar av samma hushåll? Hur argumenterade de inför domstolen? De lutherska idealen om hierarki och makt i hela samhället, från Gud via kungen, ner till minsta barnunge var ännu levande. Läran från *Katekesen* och *Hustavlan* förmedlades till barn och vuxna för att sedan kontrolleras av prästen vid årliga husförhör.³ Men normer och ideal är en sak – omsättningen av dem i praktiken något annat. I rättsprotokollet får vi en bild av händelserna som de återberättades inför domstolen, delvis motstridigt, som så ofta när konflikter dras inför rätta. Syftet här är inte att reda ut vad som *egentligen* hände, utan att med mikrohistorisk metod göra en rimlig rekonstruktion av skeendet, så att vi kan följa hur gårdsfolket vid Kvarnberg hanterade sin egna hushålls(o)ordning.⁴ Berättelsen börjar sent i november 1767 (fig. 1).

Oväsendet återberättat

Måndagen den 30 november, Andersmässodagen, kom en soldat till Kvarnbergs kvarn och gick därifrån in i gården, där tjänstehjonen satt vid frukosten. Soldaten beskrev hur en av gårdens drängar, Hans Amundsson, öste upp och ner med skeden i fatet med öl-suppa⁵ och sa

*– fan gol i din Själ, som kokat en slik mat åt folk; som en Skälm och Bedragare har han narrat oss hit, och den Skitkarlen är ej i stånd att hålla vad han lovat!*⁶

Hans talade till hushållerskan Hedvig Erman och om den frånvarande husbonden. Drängen Eric Jansson bad sedan pigan Maria steka mera strömming, men hon nekade eftersom spjället i spisen redan hade stängts, varpå Hedvig invände att spjället kunde öppnas igen. Hans ville inte ha mer strömming, men han var riktigt ilsken att döma av svaret han gav Eric, på frågan vad Hans skulle göra efter frukosten:

– jag ska knulla min hustru!

Nästa söndag, den 6 december (andra advent),⁷ bröt oväsendet ut på allvar. Hans Amundssons sextonårige son Olof som också tjänade vid Kvarnberg, hade om morgonen skött om gårdens hästar i stallet varefter han gick in till köket för att lämna ifrån sig nyckeln till familjens kammare. Olof ämnade sig till kyrkan liksom föräldrarna, som skulle ta nattvarden. Jungfru Hedvig tog emot nyck-

eln men ville inte låta Olof gå direkt, utan bad honom först bära in en famn ved i en kammare. Olof sa sig inte hinna det eftersom han skulle till kyrkan i grannsocknen Börje, där han hoppades träffa sin förra husbonde för att få ut inestående lön. Hedvig blev arg och gav honom en örfil, Olof slog genast tillbaka. Fabriksmästaren Anders Ruth rusade till och gav Olof tre örfilar. Olof gick sedan sin väg utan att ta in ved.

Sent samma söndag kulminerade oväsendet, då drängen Hans åt kvällsmat medan jungfrun Hedvig passade upp. Folk kom och gick i stugan: torparen Olof Brunstedt från Bärby gård var med mäld till kvarnen, tillsammans med Elias Ulvén, avskedad soldat från gården Kihls ägor. De gjorde sig ärenden till mangårdsbyggnaden för att hämta ljus, tända sina tobakspipor och sedan för att se efter varför skrik hördes därifrån. Ett vittne som låg i sin säng kunde se och höra bråket, husbondens åldriga syster Maria.⁸

Utlösande orsak var Hans ilska mot Hedvig för att hon hade befallt Olof att bära in ved på morgonen. Skällsorden som Hedvig utslungade denna kväll återgavs i artikelns inledning. Hedvig gav eftertryck åt sitt förakt när hon samtidigt stötte och klappade i golvet med ett vedträ. Hon sammanfattade sitt missnöje med att hon ”förmodat komma till ett hederligt folk, men råkat ut för kanaljer”. Vittnet framhöll att Hedvig hade ”undantagit kommissarien” från kanaljerna – en mycket nedsättande

benämning, med innebörden ”pack”, ”slödder” eller ”patrask”. Sittande vid bordet bad Hans flera gånger att få äta ifred, därefter går berättelserna isär. Gamla Maria beskriver grovt våld: drängen ska ha gett Hedvig en spark i ändan och kastat ut henne. När hon kom tillbaka in och serverade honom ärter, kött och fläsk på ett porslinsfat, slog han Hedvig i huvudet så hon föll avsvimrad till golvet. Drängen fortsatte attackera den liggande hushållerskan, så hon fick flera blånader på ena låret.⁹ Från sängen ropade den gamla Maria:

– *Slå ej jungfrun ihjäl!*

När Hedvig flydde ut genom dörren kastade Hans matfatet efter henne så det gick i bitar, och all mat hamnade på golvet.

Enligt de båda kvarnbesökarna Brunstedt och Ulvén hade inte Hans varit våldsam mot Hedvig. De berättade däremot hur ytterligare en närvarande i stugan, Hedvigs far, tillika fajansfabrikens bokhållare Christian Fredrik Erman, blandade sig i saken med påpekandet att

– *han ordnat platsen åt sin dotter som Hushållerska hos ärligt folk, men hon säger sig [nu] vara kommen till kanalje pack, kommissarien undantagen.*

C. F. Erman stegade fram till bordsänden där Hans satt, och hotade flera gånger att örfila honom, i gengäld slog Hans näven i bordet och replikerade: ”är du en ärlig Bokhållare så ge mig då en örfil!” Hedvig gick

fram och bad fadern att inte blanda sig i, tog honom i armen och förde ut honom ur köket. Brunstedt uppfattade också att Hans slog näven i bordet och hotade Erman med att ”bryta halsen av honom”.¹⁰ Enligt båda vittnena grabbade Hans sedan tag i matfatet och kastade det efter far och dotter i dörren. Drängen Eric arbetade i kvarnen och kom just då upp till stugan.¹¹ Hans sa att allt han ville var att ”njuta hus- och hemfrid”, men Eric kastade ut Hans och sa åt honom att lugna sig, så skulle ingen röra honom. Hans visade ”åtskilliga” spottfläckar på framskörtet av sin rock, som Hedvig ska ha satt dit. Hedvig å sin sida ropade efter Hans – *Tjuvstryker, rackare och landstrykare, det skulle han i vara i evighet!*

Någon dryg vecka därefter blev det åter slagsmål. Enligt Anders Ruths stämning hade Hans Amundsson ”överfallit Ruth med skälls- och okvädingsord, under dryckenskap, i verkstaden, där Ruth suttit i sitt arbete [...] samt då Ruth, till att undfly Hans grova framfarande, begivit sig ner till gården, där Hans i vredesmod följt efter honom in i köket, och även där överhopat Ruth med skälls- och okvädingsord, sönderslitit dess kläder, samt tillfogat honom 6 blånader i ansiktet.”¹²

Hans Amundsson nekade helt till att ha ofredat Ruth, men han hade hört Ruth tala illa om honom i köket. Vid frågan om var-

för, grabbade Ruth tag i Hans krage och båda tumlade omkull. Enligt vittnena i köket, vallgumman Anna Larsdotter och pigan Maria Jansdotter, hade Ruth kommit inspringande först och sagt att Hans överfallit honom i verkstaden. Hans kom efter, ropande till Ruth: ”nu är jag hitkommen, om I vill mig något!”, varefter Ruth tog tag i Hans och de föll omkull på en rishög i en vrå av köket. Hans låg underst, sparkande med benen, när Anna sprang ut efter hjälp att skilja dem åt, vilket drängen Eric kom in och gjorde. Även Erics hustru Greta kom in och såg att Ruth hade några sår i ansiktet och var bar om bröstet; skjortan och livstycket var sönderrivna. Kort därefter, torsdagen den 17 december, hos rustmästaren Lindgren i Lundby, visade Ruth sina blessurer och berättade att han blivit slagen av Hans Amundsson. Lindgren noterade noga såren, och kunde berätta att Ruth på ansiktets vänstra sida och på näsan hade haft fyra ”blodrossor”, och på halsen två ”blodripor”. Enligt Hans Amundssons version hade Ruths skador orsakats dels av riskvistarna de ramlat på, dels av Hans sparkande i försöken att komma upp.¹³

Efter serien av gräl stämde Hans Amundsson Anders Ruth och Hedvig Erman till häradsrätten, de svarade med varsin genstämmning. Med bråken vid Kvarnberg i färskt minne, ska vi se närmare på vad hushållsordningens angav om vilka som var satta att styra, och vilka som hade att lyda.

Hushållsordningen

Enligt den lutherska läran som predikades i 1600- och 1700-talens Sverige uppfattades samhällshierarkin som ett stort hushåll, med kungen, Guds ställföreträdare, som fader och härskare över undersåtarna. Prästen var församlingens fadersgestalt och styresman, därtill styrdes varje enskilt hushåll av en husbonde vars ansvar för ordning och bestraffning inbegrep kristen vägledning av de underlydande. Varje människa förväntades förstå och agera enligt sin position som över- eller underordnad – i hemmet, i lokalsamhället och i riket.¹⁴

Hushållens kärna var det gifta paret med positionerna som husbonde respektive matmor. De var överordnade de andra hushållsmedlemmarna och ansvarade gemensamt för ordningen. Mannen var hustruns överhuvud med rätt och skyldighet att förmana och leda samt bestraffa henne, om så krävdes med rimligt våld. Både husbonden och matmodern hade därtill rätt att vid behov aga övriga hushållsmedlemmar av båda könen, såväl vuxna som barn.¹⁵

På gårdarna var såväl självägande skattebönder som frälsebönder (s.k. landbönder eller åbor) husbönder i de egna gårdshushållen, en nog så viktig maktposition. Åbornas överordnade jordägare hade en betydande social och ekonomisk husbondemakt, där utkrävandet av jordräntans varor, pengar och dagsverken vid huvudgården, skjutsar etc. var en viktig del.¹⁶ Gården Kvarnberg

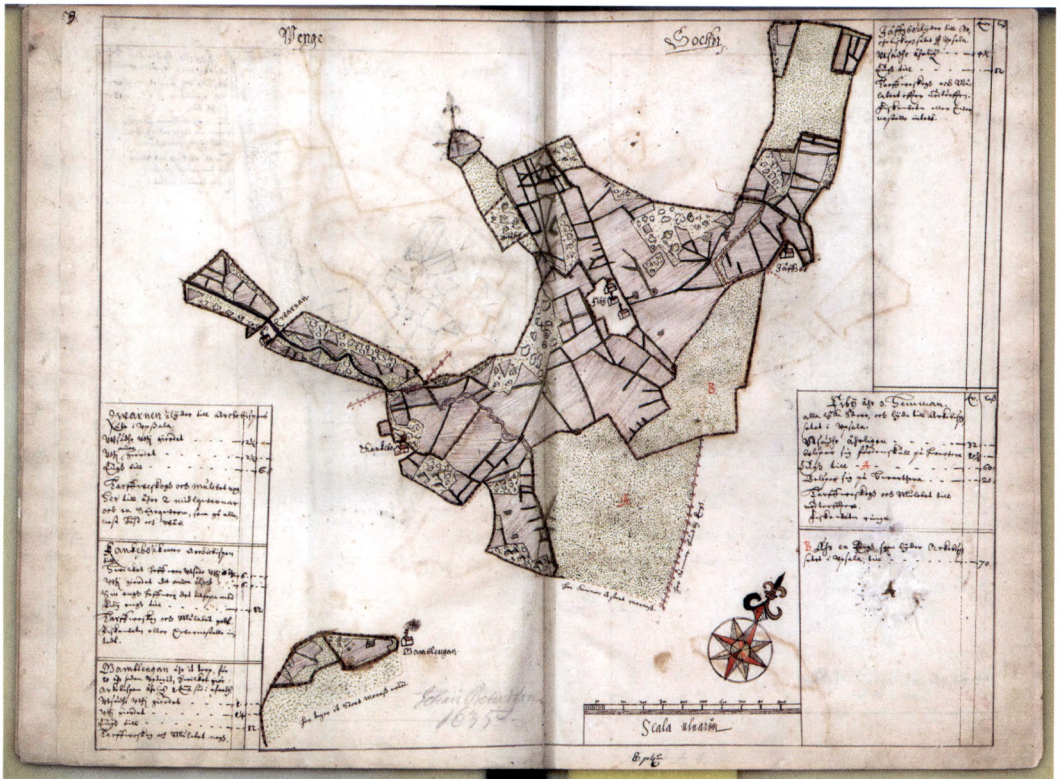

Fig. 2. På kartan från 1635 har lantmätaren avbildat gårdarna, från vänster: "Qvarnen, Kankebo, Fiby och Jäffzbo". Om "Qvarnen" (Kvarnberg) står i beskrivningen: "Qvarnen $\frac{1}{2}$ lyder till archebispens säte i Vpßala". Äldre geometriska jordeböcker, RA, Uppland, A4, s. 59.

i Väinge, även kallad Kvarnen, hade en särpräglad jordnatur, då den likt flera andra gårdar i Väinge löd under Uppsala domkyrka. Kvarnen är omnämnd redan i 1568 års jordebok, och avbildades på karta första gången 1635 (fig. 2).¹⁷

Kvarnberg och Anders Berggren Ofrälse ståndspersoner och borgare fick under 1700-talet rätt att inneha frälsejord. Av flera skäl, bl.a. den pågående förbättringen av jordbruksteknikerna samt lägre jordskatter växte den kommersiella jord-

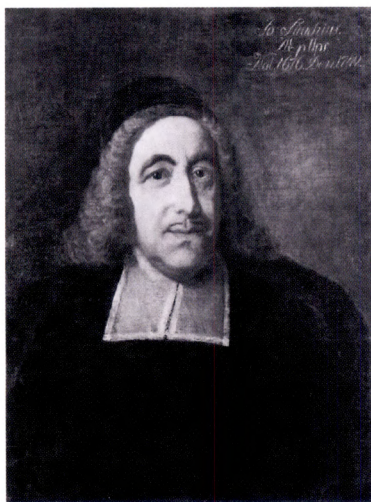

Fig. 3. Johannes Steuchius (1676–1742) var ärkebiskop från 1730 till sin död. Målning av Johan Henrik Scheffel. Nationalmuseum (DigitaltMuseum).

marknaden.¹⁸ Ståndspersoner som ämbetsmän, köpmän och manufakturägare slog sig på det alltmer inkomstbringande jordbruket. Anders Berggren, som vid tiden för hushållskonflikten hade åbokontraktet på Kvarnberg, var ämbetsman i staten och hade tidigare tjänat Uppsala domkyrka – uppenbarligen var han också en entreprenör som ville få ut mesta möjliga av gårdens resurser. Kvarnberg var lönehemman under ärkebiskopen och denne antog, kontrollerade och styrde sina åbor som deras husbonde, han fungerade de facto som godsherre. Ärkebiskoparna ägde visserligen formellt sett

inte lönehemmanen, men hade uppdraget att förvalta dem väl så att avkastningen garanterades för framtiden.¹⁹ Jordräntan från lönehemmanen i Vänge fördes in till ärkebiskopens hushåll i Uppsala, för att konsumeras där. Enligt ett åbokontrakt 1754 skulle Fiby gård, ungefär dubbelt så stor som granngården Kvarnberg, årligen utöver dagsverken och skjutsar ränta: ”Elva tunnor spannmål, 26 daler 16 öre kopparmynt penningar, 16 lass långved, 100 kärvar löv, två kannor Lingon, två st. höns, 20 st. ägg.”²⁰

När ärkebiskopen Johannes Steuchius år 1742 skrev åbokontrakt för Kvarnberg med Anders Berggren, hade Steuchius nyligen varit Berggrens husbonde även i en annan mening (fig. 3).²¹ Vem var då denne åbo vid Kvarnberg, som senare kom att grunda fajansfabriken?

Åbo, ämbetsman och fabriksägare

Anders Berggren var född 1704 i Böja, Västergötland och gjorde yrkeskarriär som ämbetsman. Han ska ha deltagit i fälttåget mot Norge 1718, och blev sedan rådmannen och postmästaren Gustav Hvass behjälplig vid postexpeditionen i Karlstad. Berggren betjänade därefter under åtta år den nämnde ärkebiskop Steuchius i Uppsala som ”fogde eller uppbördsman av dess Lönings Räntor med mera”. När Olof Celsius d.ä. den 30 augusti 1737 döpte Berggrens dotter Maria Stina i Helga Trefaldighets församling i Uppsala, stod Johannes Steuchius fadder

Fig. 4. Olof Celsius d.ä. (1670–1756) blev domprost i Uppsala 1736. Han föreslogs som ärkebiskop 1742, 1744 samt 1747, men nådde aldrig ända fram. Wikimedia Commons.

(fig. 4). Detta tyder på att Berggren fick arrendet på biskopshemmanet Kvarnberg tack vare att han tjänat ärkebiskopen väl och vunnit hans gunst. Från 1734 tjänstgjorde Berggren som länsman i Ulleråkers härad, där Vänge socken ingick. När Berggren i juli 1747 ansökte hos landshövding Carl von Groth om den lediga befattningen som mantalskommissarie för de tre norra fögderierna av Uppsala län, framhöll han

sin breda och gedigna erfarenhet av olika uppdrag i kronans tjänst, ”utom mina ordinarie sysslor”. Meriterna var uppenbarligen tillräckliga; Anders Berggren utnämndes i augusti 1747 av Kammarkollegium till mantalskommissarie.²²

Hur stor avkastning Kvarnbergs jordbruk gav utöver jordräntan vet vi inte. Berggrens stora investeringar i gården tyder på att han förväntade sig ett överskott.²³ Hans

Fig. 5. Brännvinskagge, nu på Skånesholms slott. Samlaren, Herbert Rettig, noterade den som tillverkad vid fajansfabriken i Kvarnberg omkring 1760. Stämmer det är den bland det äldsta bevarade godset därifrån. Foto Staffan Eriand Isa, Kungl. Vitterhetsakademien.

ämbeten gav status och en relativt hög position som ofrälse ståndsperson, men inga stora inkomster. Som mantalskommissarie, en deltidssyssla, hade han endast ett arvode om ”sextonde penningen” (1,66 %) av inbetalda mantalspenningar i sina distrikt, med vilket han också skulle bekosta resor, skrivmaterial o.s.v.²⁴ Som åbo under ärkebiskopen skulle Berggren, enligt tidens norm och lagstiftning, sätta sin husbondes intressen främst och oegennyttigt tjäna denne i allt.²⁵ Men åbon Anders Berggren siktade högre, och när han fick klart för sig att den fina, vita upplandsleran som fanns i mängd kring

Fibyåns flöde i Kvarnberg lämpade sig för tillverkning av oäkta porslin, tog han sig för att försöka göra leran inkomstbringande med en fajansfabrik (fig. 5).²⁶

Fajansfabriken

Under tolv år, från tillträdet som åbo, hade Anders Berggren satt jordbruket och kvarnen i skick och bebyggt Kvarnberg med bostadshus, fähus och övriga uthus. Därefter skred han till verket med projektet för ”stenkärils förfärdigande av medelfin sort utav en där på ägorna uppfunnen lera”, som Berggren skriver till Kommerskollegium

(KK) i sin ansökan att få inrätta fabriken.²⁷ Argumentationen gick ut på att tillverkningen, tack vare den fina leran, inte skulle inkräkta på krukmakarskråets område. Det fanns intygat att bränsle till fabriken behövde tas från ett fräsehemman i grannsocknen Jumkil, därmed skulle Kvarnbergs skog sparas. I juli 1755 meddelade KK fabriken privilegium, varefter verkstadsbyggnaden med flera hus uppfördes 1756 och lergodsbränningen sattes igång. Berggren sökte och fick manufakturprivilegier för Kvarnberg våren 1760, vilket gav honom en fördelaktigare ställning i flera avseenden.²⁸

Kvarnbergs fajansfabriks historia har utförligast skildrats av Sven Lundkvist i en artikel 2007, där återges Berggrens egna siffror för produktion och avsättning 1756–69. Försäljningen av fajansgods ska dessa år ha inbringat 44 741 daler kopparmynt (kmt), en ansevärd summa jämfört exempelvis med de ca två daler kmt en grovarbetare fick i dagslön 1770.²⁹ Med tanke på Berggrens ekonomiskt pressade situation när han sammanställde siffrorna för en låneansökan är det dock inte otänkbart att de är överdrivna, och därmed bör användas med försiktighet.

Fajansgodset såldes i många orter i Melansverige, inklusive Stockholm, samt till Finland. I och med mössornas maktövertagande och nya ekonomiska politik från 1765 inskränktes stödet till manufakturerna kraftigt, och från denna tid försämrades Vängfabrikens förutsättningar. Produk-

tionen verkar inte ha varit obetydlig fram till 1765, varefter avsättningen liksom tillverkningen minskade, och Anders Berggren begärde sig slutligen i konkurs 1773.³⁰ Konkursboet övertogs av kreditorerna som satte fabriken i stånd samt rekryterade skickliga yrkesarbetare från Mariebergfabriken i Stockholm. Fajans tillverkades i Kvarnberg fram till 1796, då rörelsen flyttades till Bredsjö i Järlåsa socken.³¹

Anders Berggrens verksamhet med fajansfabriken, som ärkebiskopens åbo och som kungens ämbetsman innebar såväl över- som underordning. Hur hanterade han rollen som husbonde i hushållet vid Kvarnberg i praktiken? Hur kunde bråket ens tillåtas bryta ut? Som mantalskommisarie måste Anders Berggren resa runt och förrätta mantalsskrivningarna varje höst.³² Gårdsfolket fick då under ca tre månader sköta sina sysslor och hantera samarbetet utan husbondens överinseende. Vilka var de, som kallades ”gårdens folk” vid Kvarnberg, vilka positioner och relationer hade de? Hur skilde sig statusen mellan dem, och vilka maktrelationer var de ålagda att upprätthålla (fig. 6)?

Gårdens folk

År 1767 bodde, enligt en försiktig beräkning, minst sexton individer på Kvarnberg (se fig. 6).³³ Husbonden Anders Berggren var 63 år gammal, hustrun Christina Tingberg var 69 år. Christina var gårdens rätta

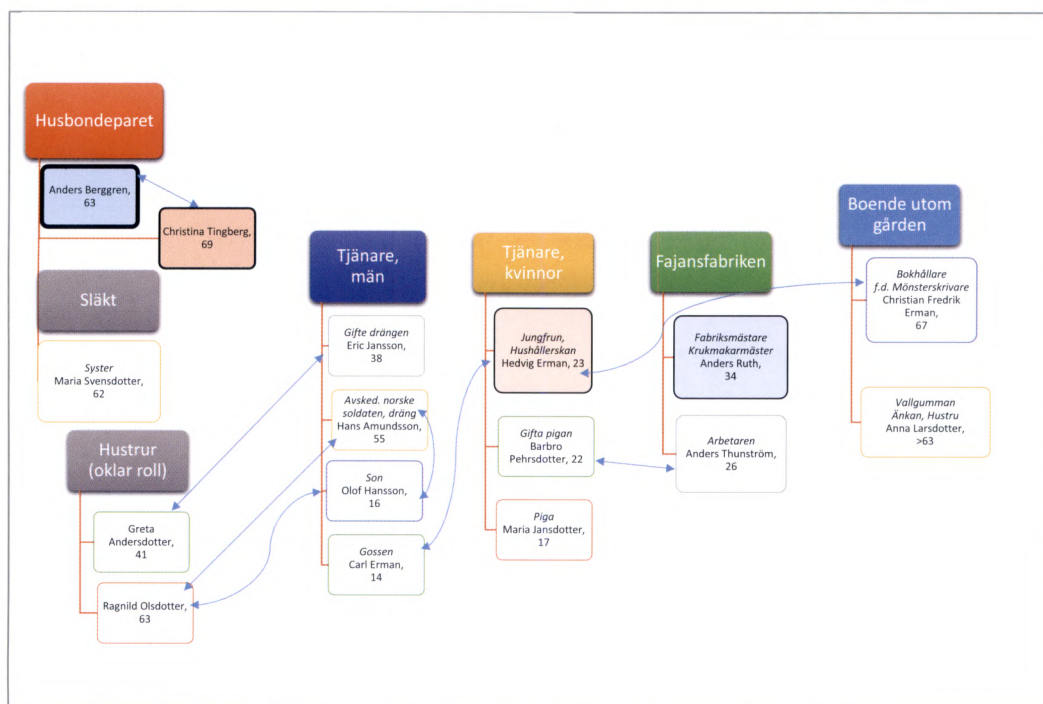

Fig. 6. En schematisk översikt av medlemmarna i Kvarnbergs stora hushåll 1767.

matmor, men hon var sjuklig och i behov av ständig omsorg och därför inte sköta ledningen av arbetet.³⁴ Hennes svägerska, makens 62-åriga, ogifta syster Maria Berggren – med tidens språkbruk ”den gamla jungfrun” – levde som nämnts också i hushållet. Maria skrev till rätten om sin belägenhet: genom ”en annan tillstötande svårighet uti min sida igenom ett olyckligt fall” hade hon blivit ”i sängen liggande”. De båda kvinnorna krävde omvårdnad, de var

alltså beroende av andras välvilja. Då hushållet var förhållandevis välbärgat levde de drägligt – andra gamlingar kunde få ligga halvsvaltande i trasor.³⁵

Arbetet med gårdens inre hushållning, d.v.s. sysslor som traditionellt har uppfattats som kvinnliga (matlagning, servering, bakning, städning, tvätt, vården av de båda gamlingarna), kan ha gjorts av de tre unga kvinnorna, varav två benämndes ”piga” medan Hedvig Erman omväxlande titule-

ras jungfru, husjungfru och hushållerska.³⁶ Änkan Anna Larsdotters benämning ”vallgumma” visar hennes huvuduppgift vid gården, men hon fanns i stugan vid åtminstone två av grälen. Hon utförde antagligen inomhussysslor vintertid, när djuren var stallade. Anna skrevs för egen rök på Fiby ägor, hon levde alltså där i egen bostad med sin dotter.³⁷

Bokhållaren vid fajansfabriken, Hedvigs far C. F. Erman, uppehöll sig säkert mycket vid Kvarnberg men var 1767 inte officiellt bosatt där.³⁸ Berggrens och Ermans familjer tillhörde samma kretsar av ofrälse ståndspersoner, i och runt Uppsala, och hade förmodligen umgåtts. Hedvig och hennes tre yngre syskon hade blivit moderlösa 1759, så föräldrahemmet i Ekeby by var troligen i upplösning. Som framgått hade fadern ordnat platsen vid Kvarnberg åt Hedvig; där fanns även hennes bror Carl Fredrik, 14 år 1767, som lilldräng eller gosse.³⁹

Tre gifta män tjänade i hushållet. Eric Jansson och norrmannen Hans Amundsson hade lejts som gifta, medan arbetaren Anders Thunström hade äktat gårdens piga Barbro Pehrson när han redan kommit i tjänst, 1766.⁴⁰ I längderna framgår inte drängarnas arbetsuppgifter, inte heller noterades hustrurnas eventuella plikter. Det var gott om såväl dräng- som pigarbete i jordbruket, stallet och ladugården, samt med kvarnens drift. Ladugården rymde hela fjorton nötkreatur, svinhuset var sex

meter långt och indelat i två rum, i stallet var plats för åtta hästar, och därtill fanns ett särskilt ”fålehus” för unghästar.⁴¹ Hans Amundsson och hans son verkar ha haft ansvar för gårdens många rid- och dragdjur. Söndagen när Olof skulle till Börje kyrka hade han just ”gjort ifrån sig med hästarna i stallet”. Den avskedade soldaten Ulvén, som kom in efter eld, hade ”mycket berömt Amundssons hästar”. Eric som kom in från kvarnen arbetade kanske som kvarndräng. Det är troligt att dränghustrurna mjölkade och gjorde annat ladugårdsarbete, likt senare tiders statarhustrur. Utöver sina särskilda ansvarsområden deltog säkerligen drängarna och deras hustrur vid årets arbetstoppar: slåtter och skörd, tröskning, slakt, transporter m.m. Det fasta arbetslaget kunde vid behov utökas med torpare och andra dagsverksarbetare.⁴²

Fajansfabriken krävde sin arbetskraft: grovarbetare för att gräva upp och älta leran, hugga och köra bränslet och elda i brännugnarna. Männen och kvinnorna som gjorde detta syns inte i källorna; de lejdes antagligen tillfälligt och skrevs därmed inte vid gården.⁴³ Den yrkeskunniga arbetskraften finns däremot i mantalslängderna och i husförhörlängden under rubriken ”Qvarnbergs Wærkstadfolk”. De bodde alltså vid gården och deltog i husförhören med de övriga. En fabriksarbetare Beckenström med familj hade lämnat Kvarnberg i september 1767. Arbetsstyrkan var nu liten jämfört

med åren 1761–62, då fem–sex män hade avlönats: två arbetare och tre–fyra yrkesarbetare, varav en verkmästare Palmlöf, en drejare och en lärgosse. Efter Palmlöf kom två nya gesäller, den ena var Anders Ruth från Gävle, titulerad krukmakargesäll. Hösten 1767 listades bara Ruth, nu som fabriksmästare, och den redan nämnde arbetaren Thunström vid fabriken. Ingen annan än Ruth verkar ha arbetat som yrkeskunnig med drejning, bränning, målning och glaserings av fajansgodset vid Kvarnberg. De försämrade konjunkturerna för fajanstillverkningen efter manufakturpolitikens omläggning 1765 verkar ha fått genomslag, och produktionen hade förmodligen satts på sparlåga.⁴⁴

Makt och hierarki

Det klargjordes inför häradsrätten att Anders Berggren före sin avfärd i början av oktober hade utsett ansvariga i sitt ställe. I sin genstämning mot Hans Amundssons anklagelser om ofredande, m.m., framhöll Ruth att han av Anders Berggren blivit *anförtrodd, att stå i hans ställe, och befälla tjänstefolket i allt, vad Hushållet till nytta lända kunde, lika som Husbonden det själv gjort, vilket de [tjänstefolket] hade informerats om vid hans avresa.*

Delegeringen av husbondemakten fullföljdes enligt Hedvigs genstämning. Hon var *till hushållerska antagen samt [hade] vid dess*

*[Berggrens] bortresa på Mantalsskrivningsförättningarna, blivit tillförordnad att vara i hans, och dess nog ålderstigna och sjuka Hustrus stad och ställe, uti allt vad som Hushållet till nytta lända skulle, därom och samtliga tjänstefolket då blivit tillsagda, att de skulle åtlyda henne, som Kommissarien och hans Hustru det själva befallt.*⁴⁵

Formuleringarna är tydliga: Anders Berggren behövde ersättare under sin långa frånvaro hemifrån, när hustrun låg sjuk och oförmögen att vara i hans ställe, och formade ett tillfälligt husbondepar. Fabriksmästaren fick den manliga positionen, medan den unga, likaledes ogifta hushållerskan fick bli den kvinnliga parten. Arrangemanget motsvarar hushållsordningens norm så till vida att både en man och en kvinna behövdes för att göra ledarskapet komplett. Att två relativt unga, ogifta personer fick utgöra husbondepar stämmer sämre med vad som hittills är känt om hur status och auktoritet uppfattades enligt hushållsordningen. De män och kvinnor som ingått äktenskap ansågs fullt ut vuxna, och mogna att ansvara för ekonomi, arbetsledning samt konfliktlösning. Änkor och änklingar hade motsvarande status, just för att de hade varit gifta, även om det rent praktiskt var besvärligt att leda ett hushåll som ensamstående.⁴⁶ Berggren ansåg det tydligen vara den bästa lösningen att lämna över husbondeansvaret till Anders Ruth och Hedvig Erman; båda försågs med maktbefogenheter och det var

klart utsagt att det övriga tjänstefolket skulle lyda dem i lika mån.

Hur kom det sig att situationen blev så infekterad vid Kvarnberg när kommissarien sedan hade rest iväg? Första skälet var givetvis just att husbonden inte fanns på plats i hushållet.⁴⁷ Hans ställföreträdare utsågs visserligen just för att fylla detta maktvakuum, men mycket pekar i riktningen att oklarheter fanns kring status och hierarki inom hushållet, och en följande osäkerhet om det tillförordnade husbondeparets legitimitet. Till att börja med gällde det äktenskapets betydelse.

Det äkta ståndets innebörd

Som Carolina Uppenberg har framhållit var äktenskap och tjänsteposition ”ideologiskt – om än inte praktiskt – oförenliga”, eftersom tjänstefolk enligt hushållsordningen per definition var underordnade.⁴⁸ De gifta drängarna vid Kvarnberg var underordnade husbonden och samtidigt överordnade sina hustrur. I egna hushåll skulle hustrurna ha varit matmödrar, och utövat gemensamt husbondeansvar med sina män. Källorna avslöjar inte mycket om hur Gretas, Ragnilds och Barbro's status som gifta kvinnor påverkades av att de levde inom ett större hushåll med ett annat husbondepar i ledningen. Greta som vittnade i målet bekräftade maken Erics vittnesmål. Hon var knuten till maken och framträdde samtidigt som självständigt subjekt inför rätten.

Hustru Ragnild omnämns bara indirekt som sällskap till nattvarden, och som objekt i Hans obscena yttrande om henne vid frukosten. Bland pigor hade de ogifta ett större handlingsutrymme än de gifta, hävdar Uppenberg: de ogifta slöt egna kontrakt och kunde byta husbonde årligen efter eget val, medan de gifta kunde ses som ett bihang till mannens arbetskraft.⁴⁹

Enligt äldre forskning innebar hushållsordningen att man delade bostad, arbete och mathållning i en väl avgränsad hushållsenhet. De senaste resultaten tyder i stället på att hushållen under 1600- och 1700-talen var lösare i konturerna. Folk har kommit och gått, stannat i perioder, samarbetat och hjälpts åt hushåll emellan. Andra grupperingar, exempelvis byalag, hade stor betydelse för arbetets organisering. En sådan praktik var alltså förenlig med den lutherska normen om att alla undersåtar skulle vara underordnade hushållsföreståndare.⁵⁰ När vi nu sett vilka spänningar som kunde uppstå i arbetet på en större gård är frågan, om alla individer som fanns vid Kvarnberg ens kan sägas ha utgjort ett hushåll tillsammans?

Ett eller flera hushåll?

Kvarnbergs olika näringar krävde tillsammans många arbetande. Anders Berggren hade låtit bebygga gården med större hus: Mangårdsbyggnaden som byggdes elva stockvarv hög med ytan ca 14,3 gånger 7,4

meter (106 kvm) innehöll sal, tre kamrar, ”ett litet kök avdelat i bredd med salen”, samt bagarstuga på andra sidan förstugan. Till den ståndsmässiga prägeln bidrog att det fanns hela sex eldstäder: fyra med järnhällar, bakugnar i både kök och bagarstuga, i minsta kammaren en grön ”krukmakarekakelugn”.⁵¹ Folket vid gården, oavsett om de arbetade i fabriken, kvarnen eller jordbruket, verkar ha sammanstrålat i rummen som i protokollet benämndes köket och stugan, troligen motsvarande salen med det avdelade köket. Där tillreddes maten, tjänstefolket åt, träffades och utbytte information, också de med ärende till kvarnen kom in. I husbondeparets egen kammare fanns troligen matmor Christinas sjukbädd, medan hennes svägerska Maria, liksom säkert flera av de andra i hushållet, hade sängplats i stugan.⁵²

I fabriksbyggnaden, 18 stockvarv hög och 14 gånger 11,5 meter stor på Berggrens tid, fanns på östra änden tre kammare utan eldstäder men med särskilda dörrar ut mot verkstaden, där både kakelugn, öppen eldstad och stor brännugn fanns. Det troliga är att Hans, Ragnild och Olof bodde i en av dessa kammare, och Anders Ruth i en annan. I närheten fanns säkerligen backstugor och torp där arbetskraft som vallgumman samt gifta par bland tjänstefolket kunde bo.⁵³ En orsak till Hans Amundssons stora ilska var att han ansåg sig ha blivit vilseledd av Berggren om matordningen. Hans

förklarade för rätten, apropå incidenten vid frukosten:

– *Det som nämndes om maten grundar sig på Kommissariens utfästa löfte, att ge mig särskild stat, för att vi inte skulle behöva spisa med det övriga tjänstefolket.*

Anders Berggren kändes inte vid något sådant löfte inför häradsrätten. Var det en oöverlagd utfästelse, som han sedan inte ville eller kunde leva upp till? Kanske hade Hans sökt sig till Kvarnberg just för möjligheten att få särskild stat? Hans hade egen bostadskammare för sig, hustrun och sonen, men de måste lämna ifrån sig nyckeln till sin matmor, och äta vid tjänstefolkets bord. Enligt 1739 års tjänstehjonsstadga var husbönder skyldiga att hysa det årsanställda tjänstefolket i sitt bröd, de skulle ingå i sin arbetsgivares hushåll och alltså vara mantalsskrivna, bo och äta hos sin husbonde. Hans Amundssons krav på egen stat handlade troligen inte enbart – eller främst – om matens kvalitet, utan att han som gift man ville förestå sitt eget hushåll – kunna ”sätta fötterna under eget bord”.⁵⁴ Hans skamlösa uttryckssätt om Ragnild, inför Hedvig och de andra vid frukosten, kan tolkas som en markering från den missnöjde drängen: han var åtminstone herre över sin egen hustru.

Egen bostad hade Hans och Ragnild alltså i någon mening, men ingen egen matställning. De fick lov att dela bord och måltider med resten av gårdsfolket och riskera-

de, som uppträdet mellan Olof och Hedvig hade visat, att utsättas för bestraffningar om de inte lydde husbondfolkets order också ifråga om sådana arbetsuppgifter som de kanske inte tänkte på som sina.⁵⁵

Status och auktoritet

Hedvig hade utövat auktoritet som ”tillförordnad” matmor när hon befalldes Olof bära in ved och agade honom för hans vägran. Olof hade inte visat den lydnad som fordrades av en lilldräng, kanske tog han hellre order av sin far när de arbetade i samma stall. Hans visade upprördhet och ilska över att Hedvig och Anders Ruth hade örfilat hans son, troligen för att det åsidosatte hans egna faderliga auktoritet över Olof. Att utmaningen kom från en hälften så gammal ogift kvinna, som därtill visade öppet förakt och kallade honom ”landstrykare” och ”rackare”, gjorde inte saken bättre. Redan Anders Ruths status som fabriksmästare borde ha gett honom övertag visavi drängen, liksom förstås den tillfälliga husbondepositionen. Ruth ville markera auktoritet när han rusade till Hedvigs hjälp vid uppträdet, men han lyckades inte upprätthålla husbondemakten gentemot Hans; en gift, drygt tjugo år äldre man som snart skulle komma att utmana Anders Ruth hårt i dennes egna revir: verkstaden han förestod som mästare.⁵⁶

Hedvigs mor hade haft adligt ursprung, titeln husjungfru eller hushållerska visar att Hedvig inte var en ordinär piga, om

än ung och ogift. Fadern, den sjuttioårige C. F. Erman, tidigare mönsterskrivare, nu bokhållare, hade som ofrälse ståndsperson klart högre status än drängen Hans.⁵⁷ Som far var Erman överordnad sin ogifta dotter, men hennes tillfälliga position med matmors befogenheter gjorde faderns auktoritet gentemot dottern osäker, liksom oklarheten om han ens ingick i hushållet. I denna hierarkiskt otydliga situation kunde Hedvig avvisa faderns ingripande i bråket med Hans Amundsson. Hedvigs uppträdande vid kvällsvarden var inte alls idealiskt för en matmor. Föraktet hon uttryckte, med skällsord, bankande i golvet och kanske spottloskor, står i stark kontrast till den religiösa ramen för hushållsordningen enligt hustavlan; husbönder och matmödrar borde ha omsorg om sitt tjänstefolks själar.⁵⁸

Vilken innebörd hade då Hedvigs okvädingsord? Med ”Landstrykare” påstod hon att Hans var en vagabond, lösdrivare eller luffare som försörjde sig på oärliga sätt. ”Rackare” var ett riktigt grovt tillmäle – denne kastrerade, avlivade och flådde hästar, och var ofta bödelsdräng därtill – en ärelös och oberörbar människa enligt gammal folklig uppfattning.⁵⁹ Det kan framstå som långsökt att bruka detta epitet mot Hans, men jag menar att det inte var hans konkreta sysslor (arbetet med hästarna) i första hand som fick Hedvig att nedvärdera honom så starkt, utan något mer generellt, men för oss svår fångat som hon uppfattade hos honom.

Det är tydligt att Hedvig kände och uttryckte ett starkt förakt, närmast avsmak för Hans. Ett försök att utröna bakgrunden riskerar att bli spekulativt – men drängens arbete med hästarna är ett beaktansvärt uppslag. Ulvén, den avskedade soldaten, berömde Hans för hans hästar. Hans Amundsson var norrman och hade varit soldat – vad förde honom till Vänge och Kvarnberg? Kanske ett kringresande försörjningssätt, med anknytning till de grupper av rörliga individer (ofta med soldatbakgrund) och släkter vilka ägnade sig åt hästkastrering, hästhandel och hästslakt. Deras yrkesbenämning ”valackare” användes nedvärderande och synonymt med rackare, de betecknades ofta även som tattare. Synen på dem var dock inte enbart nedvärderande – deras yrkesskicklighet med hästar var uppskattad och eftertraktad, vissa valackare hade högt anseende.⁶⁰ Att döma av berömmet Hans fick för hästarna var han en hästkunnig karl. Om Hans Amundsson verkligen hade anknytning till valackarna, eller om det bara var Hedvig som trodde att han hörde till dem, spelar mindre roll. Som förklaring till Hedvig Ermans ringaktning för Hans, och hennes missnöje med att behöva ingå i samma hushåll som hans familj, är associationen till valackarna – som ansågs oberörbara – sannolik, om än svår att belägga. När Hedvigs oförblommerade ringaktning mötte drängen Hans ovilja att underordna sig den unga ogifta hushållerskan

vacklade hushållsordningen vid Kvarnberg för en kort tid.

Slutord

Människorna som levde vid Kvarnberg ingick i ett och samma hushåll, enligt hustavlans normsystem. Därav följde hushållsförståndarnas plikt att styra och förmana sina underlydande, och de senares skyldighet att lyda och lojalt sätta husbondeparets bästa före egna behov. Kvarnbergs gård 1767 är ett exempel på att mångsidighet och anpassning rymdes inom hushållsordningens praktik. Konflikterna illustrerar även att flexibiliteten inte alltid föll så väl ut. I den ordinarie husbondens frånvaro uppstod motstridiga maktanspråk, som ledde till uppstudsighet och förakt, bestraffning och slutligen slagsmål och rättssak. En orsak till oordningen var att äktenskapet tillfälligt hade åsidosatts som grundval för auktoriteten. När en gift dräng förväntades underordna sig två ogifta personer, som inte heller visade honom respekt, utbröt snart osämja.

Anders Berggren fann vid sin återkomst från mantalsskrivningarna att ”buller och oväsande” hade pågått vid gården. Berggrens försök att få kombattanerna att ”rätta och bilägga” saken i godo misslyckades; gårdsfolkets tilltro till sin husbondes förmåga att upprätthålla ordningen var tydligen otillräcklig. Saken hänvisades till domstolen, och vad blev utfallet? Rätten ajournerade sig på torsdagen efter att alla

närvarande vittnen framträtt, och skickade två nämndemän till Kvarnberg för att låta den gamla Maria (vars omdöme hade ifrågasatts) avge vittneseden för sin skriftliga redogörelse. Rätten ålade även Hedvig att inställa sig i domstolen för att vittna – hon hade dittills företrätts av sin far, med förklaringen att Hedvig inte kunde lämna den sjuka matmodern.

Berggren, som nu fått hela bilden klar för sig via de edsvurna vittnesmålen, agerade troligen resolut under rättegångens uppehåll. På måndagen meddelade de två nämndemännen att gamla Maria hade gått ed på sitt skriftliga vittnesmål, dock ”utom det hon ej erinrade sig, at Jungfrun, under det beskrivna slagsmålet, skulle ha svimmat”. Parterna förklarade sig villiga till förlikning, genom att Hans Amundsson erkände sina under ”hastigt mod och överilning begångna fel och visade uppstudsighet” mot Hedvig Erman och Anders Ruth, vilka ”stått i den frånvarande Husbondens stad och ställe”. Dessa återkallade sina genstämningar och sa sig förlåta Hans, som utlovade bättring. Rätten godkände förlikningen och satte på Berggrens begäran ett vite för Hans Amundsson om 20 daler silvermynt,⁶¹ att förfalla ”ifall han misskötte sig under återstående tjänstetid, genom att med otidigheter och uppstudsighet bemöta Husbonden eller den han, under sin frånvaro, i sitt ställe förordnar”. Rätten begärde inte att få höra Hedvigs berättelse från

hennes själv. Fabriksägaren, åbon och mantalskommisarien Anders Berggren kunde genom förlikningen och det höga vitet mot den gifte drängen slå fast, att hushållsordningen skulle fortsätta råda vid Kvarnberg, om än i modifierad form.

Epilog

Anders Ruth och Hedvig Erman verkar ha kommit varandra nära den där oroliga tiden på Kvarnberg. Den 17 oktober 1768, det vill säga åtta månader efter förlikningen i målet, föddes Hedvig, ”Mäster Ruths dotter med sin trolovade Hedvig Erman”.⁶² Barnet levde bara en månad, och föräldrarna gifte sig först 1775. Deras andra dotter Anna Sophia föddes 1778, hon blev omkring 1804 mjölnarhustru på Kvarntorp under Lilla Säteriet i Ekeby, dit hennes morbror Carl Erman (den tidigare lilldrängen på Kvarnberg) också flyttade; han dog där år 1808. Någon regnig dag på mitt sommarställe Kvarntorp började jag söka kunskap om dem som tidigare levat och dött på torpet; tack vare Anna Sophia och Carl kom jag den här historien på spåren.⁶³

Forskningen som ligger till grund för artikeln har kunnat genomföras tack vare ett generöst stipendium från Ola Ehns minnesfond 2016, för projektet ”Fajansfabriken Vänge-Gustafsberg 1755-1797: ett lokalt förankrat projekt i tiden”. Varmt tack också till KE som hade tålamod!

Noter

- 1 AD, UH, AI:12 protokoll 11/1 1768 fr. bild 60, opag.; 15/2 1768 fr. bild 500, opag. Om inte annat anges är dessa protokoll min källa. Stavning och grammatik i detta och följande citat från protokollen har moderniserats. Namn anges enligt häradsrättens protokoll. Observera att några personer noterats med andra namn i husförhörlängden, t.ex. Maria Berggren som kallas Maria Svensdotter i HFL (AD, VK, HFL AI:1, s. 106).
- 2 Lundkvist 2007a; Folcker 1920; Vingedal 1962. ”Fajans” betecknar poröst lergods överdraget med ogenomskinlig glasyr.
- 3 Stadin 2004, s. 36–39; J. Lindström & Jansson 2017. För *Hustavlans* text och katekesens utgivning, se Swebilius 2017 samt Johan Herbertssons inledning i denna.
- 4 Mikrohistorisk metod innebär, kortfattat, att forskaren utgår från det enskilda fallet och genom att sätta det i kontext och dialog med relevant forskning bidrar med ny kunskap till det större sammanhanget (J. Lindström & Jansson 2017; Jansson & J. Lindström 2018). Varmt tack till mina kollegor Karin Hassan Jansson och Jonas Lindström som lät mig läsa sin spännande, mikrohistoriska bok i korrektur. Den har inspirerat mig mycket i skrivandet av denna text!
- 5 ”Ölsupa” är en slags välling kokad av mjöl, mjölk och öl eller svagdricka. Den kunde också innehålla äggulor och kryddor, som socker, ingefära och salt.
- 6 Se Andersson 1998, kapitel 7, angående förtal och angrepp med okvädingsord; SAOB uppslagsord ”Skälm”: opålitlig, skrupelfri, svekfull, skurkaktig person, bedragare, förädare.
- 7 Käranden Hans Amundssons redogörelse inför rätten, samt vittnesmål av vallgumman vid Kvarnberg, Anna Larsdotter, vars uppgifter om datumet är osäkra, medan ett annat vittne, Anders Berggrens syster Maria, bestämt daterar händelserna till den ”andra söndagen i adventet för nästledne Juhle Hålg”. Olof själv hördes inte vid rättegången.
- 8 Ordet ”stufwan” (stugan) betecknar vardagsstugan, den del av mangårdsbyggnaden där man upphöll sig. På ett par ställen används ”köket”. Dessa båda kan vara synonyma, men ett kök ska ha funnits avdelat från salen, som troligen motsvarade vardagsstugan vid tiden för bråket. Se nedan angående rumsindelningen i Kvarnbergs bostadshus, enligt protokollet från husesynen 1777.
- 9 SAOB uppslagsord ”Kanalje”. Även ”pöbel” finns bland betydelseerna. Hedvig beskrev också, i sin genstämning mot Hans, att han varit våldsam mot henne.
- 10 I handskriften ”bryta hälsen af honom”, ä-prickar felaktiga. Se SAOB uppslagsord ”hals”, e) i uttrycken ”bryta hälsen [...] bryta hälsen av”, med innebörden dö/döda genom brott på halskotpelaren, även bildligt ”i grund förinta eller omintetgöra”.
- 11 Erics hustru Greta Andersdotter kom in i

- förstugan samtidigt med Eric. Hon bekräftade makens vittnesmål.
- 12 Språket är moderniserat i citatet, och där originaltexten har upprepningar av pronomenet "han" har i stället namn infogats för att förtydliga vem som åsyftas.
- 13 "I" i betydelsen "Ni", se SAOB, uppslagsord i (pron.): "Under 1600- o. 1700-talen får I alltmera karaktären av ett allmänt tiltalsord i sådana fall där icke det förtroiligare DU kommer till användning". Morgonen efter bråket i verkstaden hade bonden Jan Jansson kommit till kvarnen och sett att Anders Ruth hade "åtskilliga" ansiktssår, men Jan frågade inte om orsaken. SAOB uppslagsord "Blod, -ross [...] (+) blodsamling under huden". "Repa v. 2, III. fsv. *reppa*, riva upp [...] danska o. norska *rippe*, riva upp (sår)".
- 14 *Hustavlan i Lilla Katekesen* (Swebilius 2017); Stadin 2004, s. 33–69; Uppenberg 2018.
- 15 Stadin 2004, s. 33–93; M. Ågren 2017a; Jansson & Lindström 2018, s. 176; Uppenberg 2018, s. 245–252.
- 16 Jordröntan betalades ofta till stor del in natura, som säd, boskap, hö, ved etc. (Gadd 2000, s. 75–78). I Vänge socken, liksom i Uppland som helhet, fanns ännu under 1700-talets andra halva många adelsägda gårdar, t.ex. Bärby, Finsta, Körlinge och Kihl (Ulväng 2004 samt databasen *Svenska Herrgårdar*).
- 17 Bild från Riksarkivet, Äldre geometriska jordböcker, Uppland, A4, s. 59. Kvarnen, Fiby, flera hemman i Ekeby m.fl. i Vänge var medeltida kyrkogods, som anslogs till Uppsala domkapitel efter reformationen (Lundkvist 2007b; Dahlbäck 1977).
- 18 Gadd 2000, s. 194–204; Ulväng 2004.
- 19 Lundkvist 2007a. Om bakgrunden till systemet med lönehemman (även kallade "mensalhemman"), se Dahlbäck 1977; Kalderstam 1989. "Frälse Mensal hemman" är en benämning som i samtiden användes för denna typ av jord (Synehandlingen 1777, se not 21).
- 20 ULA, Udk, HÄ, F9 C:1, åbokkontrakt för Jan Larsson på Fiby gård om ett helt mantal, 24/9 1754. 1755 kunde en smed avlönas med 27 daler kmt i månaden, för samma pris kunde man köpa en aln svart kläde (Lagerqvist 2015, s. 128). Lundkvist 2007a anger (s. 121) att Kvarnberg skattlades till ett halvt mantal 1786.
- 21 År 1742 för kontraktet enligt Lundkvist 2007a, s. 116 samt Vingedal 1962, s. 12. Jag har ej återfunnit Anders Berggrens åbokkontrakt. I Häradsrättens syneprotokoll för Kvarnberg 1777 (ULA, UDK, HÄ, F9 C:1, Laga Husesyn och besigtning uppå det till Fieby, Archie Biskopsstol lydande Frälse Mensal Hemmanet Qvarnberg eller Qvarnen kalladt, 28/6 och 30/6 1777) anges Berggrens tillträde som åbo till 1749 eller 1750. Den senaste vetenskapliga publikationen om Kvarnberg, Lundkvist 2007a, bygger på en gedigen käll- och litteraturgenomgång, men saknar notapparat och har enbart en översiktlig källförteckning, varför det inte alltid

- gått att avgöra exakt varifrån beläggen hämtats (observera även att volymnumreringen är förändrad i Domkapitlets arkiv). För denna artikel har jag kontrollerat uppgifterna så långt jag kunnat (hänvisning görs då direkt till källan), och anger i övrigt i not, om tveksamhet föreligger.
- 22 AD, AK, HFL, AI:3, s. 83 (födelsetiden). AD, HK, FD C:2, s. 63 (dopet). Barnets mors namn skrivs här Christiania Thegner. Berggren hade antagligen tidigare haft ansvaret för att driva in räntan från Kvarnberg, och hade därmed kännedom om gården. Se t.ex. Fagerlund 2000 angående fadderskapets sociala betydelse. Under 1730-talet hade Berggren arbetat med kronouppbörd, exekutioner och husesyner, åren 1743–44 hade han förordnats både att vara behjälplig vid rannsakingen av Dalupproret, och som bevakningsman vid Hovstallets höbärgning på Kungsängen i Uppsala (ULA, UL, LKa:I, SM, D III dg, Bunt 1740-talet: ansökan ingiven av A. Berggren 1747-07-28, samt Kammarkollegiets utnämning 1747-08-11). Se även Lundkvist 2007a, s. 110. Om Dalupproret 1743, se t.ex. Sennefelt 2001.
- 23 Berggren hade byggt ny smedja, större kvarn, vattendriven såg, ny stendamm för vattenhjulen. Vidare hade han, bl.a. med tillfälligt anställda dalkarlar, låtit röja ny åker, äng och betesmark, dikat, rensat ån och byggt gårdsgårdar. Enligt häradsrättens syner hade Berggren kostat på sammanlagt 19 017 daler km perioden 1742–69 (Lundkvist 2007a, s. 116–117).
- 24 Provisionen beräknades på verkligen betalade mantalspenningar, efter avkortningar – alltså en sporre för mantalskommissarien att fullständigt redovisa de skattskyldiga (Lext 1979, s. 97–115). Lext har haft Anders Berggrens korrespondens som en viktig källa för sin undersökning.
- 25 Se M. Ågren 2017b särskilt Conclusion, s. 139–148.
- 26 Lundkvist 2007a, s. 110.
- 27 Lundkvist 2007a, s. 110. Berggrens ansökan till KK citerad härifrån, *ibid*.
- 28 Lundkvist 2007a, s. 110–112. Berggren planerade att tillverka ”käril av skålar, fat, tallrikar, krukor, bunkar, blompottor och kakelugnssten” (citats s. 110). Manufakturprivilegierna underlättade kapitalanskaffning, arbetskraftsrekrytering m.m. (Magnusson 1996, s. 248–254; Nyberg 2002).
- 29 Lundkvist 2007a, tabell s. 114. Siffrorna är hämtade från det extrakt från fabriken räkenskaper, som bilagts Berggrens låneansökan till riksdagen 1770 (inga räkenskaper är bevarade i original från fajansfabriken i Kvarnberg, enligt vad som är känt). Det är vanskligt att jämföra myntvärdet över en så lång period, varför siffrorna även av den anledningen bör tas med en nypa salt. Se Lagerqvist 2015, särskilt s. 130 angående grovarbetarlönen.
- 30 Lundkvist 2007a anger felaktigt (s. 114–115) att inskränkningarna i stöden till manufakturerna kom efter hattarnas maktövertagande 1765. Det korrekta är att de yngre mössor-

- na kom till makten detta år och förändrade den ekonomiska politiken radikalt fram till hattarnas återkomst 1769. Se t.ex. Magnusson 1996, s. 251 f; Nyberg 2002.
- 31 Tiden från 1770-talets slut och framåt har beskrivits som Vängefabrikens blomstringsperiod, då också namnet Gustafsberg började användas. Se Lundkvist 2007a, samt även Scherman 2007, s. 61 f om kakelugnar från Vänge Gustafsberg denna period.
- 32 Lext 1979, s. 105. Berggren startade 1767 resan den 2 oktober i Jumkils socken, och avslutade 19 december i Stabby socken, efter att ha förrättat mantalsskrivningar i drygt 30 socknar, däribland järnbruken i norr samt Tierp (ULA, Udk, HÄ, F9, C:1, Terminer till 1768 års mantalsskrivningsförrättande, undertecknat Anders Berggren, Qvarnberg 2 oktober 1767).
- 33 Underlaget för fig. 6 har hämtats från husförhörslängden och aktuella mantalslängder. Mantalslängden för 1768, som utvisar antalet hushållsmedlemmar hösten 1767, saknas såväl på Landskontoret som på RA. Hushållet har därför rekonstruerats främst utifrån husförhörslängden (AD, VK, HFL AI:1, s. 105–107), med visst stöd av mantalslängderna för åren 1767 (AD, UL, LKo, EI c:84, s. 124–125, utvisar situationen hösten 1766; c:86, s. 146, 1769, visar hösten 1768).
- 34 Hösten 1767 hade Christina bara ett drygt år kvar att leva. (Christinas död, AD, VK, FD C:4 opag., bild 123). Makarna Berggren-Tingberg hade en gift dotter, Maria Christina Berggren (född 1737 i Uppsala) som med sin make, uppbördskommissarien Carl Hagström, och fem barn tidigare hade bott på frälsegården Finnsta i Vänge. De hade föregående år, i november 1766, tagit ut flyttningsattest till Stockholm (AD, VK, HFL AI:1, s. 72).
- 35 Gamla Maria var alltså så orörlig i februari 1768 att hon inte kunde komma till häradsrätten för att avlägga sitt vittnesmål, utan fick göra det skriftligt i stället. Se Lindberg et al. 2017 angående åldringars villkor.
- 36 Se Carlsson 2016, kapitel 4. Jfr H. Ågren 2017.
- 37 AD, UL, LKo, EI c:84, s. 124–125. Jag har inte återfunnit Anna Larsdotter i HFL, varför inte mer är känt om henne och dottern.
- 38 C. F. Erman finns ej mantalsskriven vid Qvarnberg de aktuella åren 1767–69, men han dyker upp i HFL där ca 1770 (AD, VK, HFL AI:1 s. 107; AD, UL, Lka:1, E I c:87).
- 39 Mönsterskrivare C. F. Erman var bosatt i Ekeby by i Vänge. Hans hustru Brijta Sophia Krook avled 50 år gammal 1759 (AD, VK, FD C:3, opag., bild 124). Äldsta barnet i detta hennes fjärde äktenskap, Hedvig Helena, var då 15 år (AD, VK, FD C:2, opag., bild 102, född 20 juni 1744), medan den yngsta, brodern Carl Fredrik bara var sex (AD, VK, FD C:3 bild 57, opag., född 1753). Observera att Hedvigs födelseår i HFL anges som 1746 (AD, VK, HFL, AI:1, s. 106). Föräldrarna C. F. Erman och B. S. Krook hade gift sig 29 februari 1744 (AD, VK, FD, C:2, opag., bild 23.).

- 40 AD, VK, FD C:3 bild 24, opag. Anders Thunström skrivs här som Danielsson.
- 41 ULA, UDK, HÄ, F9 C:1. Husesyn Kvarnberg 28/6 och 30/6 1777; SAOB uppslagsord "Fåle: unghäst (innan den börjat tagas i arbete; vanl. i åldern 1–3 år, mindre ofta om yngre)", "föl; stundom särsk. om unghäst av manligt kön".
- 42 Enligt den senaste historiska forskningen utförde alla som kunde det något slags arbete i 1700-talets Sverige, oavsett civilstånd och social position (M. Ågren 2017a).
- 43 Se J. Lindström et al. 2017, angående mångsyssleri i arbetet, samt kvinnors grovarbete under 1700-talet.
- 44 AD, VK, HFL, AI:1, s. 107. I mantalslängden är rubriken "dess Fabriques arbetare" (AD, UL, LKo, EI c:84 s. 124 & EI c:86, s. 146). Åren 1757–66 var manufakturarbetare befriade från alla utskylder inklusive mantalspenningarna (Lext 1979, s. 62 f). Ruth samt Thunström står i mantalslängden 1767 (d.v.s. 1766 års mantalsskrivning) i kolumnen för "mantalsbefriade personer" (Lundkvist 2007a, s. 114–116).
- 45 Anders Berggren bekräftade arrangemanget inför rätten, med skrivarens formulering, "så wäl Hushållerskan, som *Fabriques* mästarten, them han antydt the öfriga tienstefolket, at them i alt, hwad Hushållet anginge, lyda, och hwad the befalte, efterkomma".
- 46 Pihl & M. Ågren 2014; Jansson et al. 2017; Ling 2017; Jansson & J. Lindström 2018, s. 56.
- 47 Jansson & J. Lindström 2018, s. 176.
- 48 Uppenberg 2018, s. 93.
- 49 Andersson 1998, s. 90–95; Pihl & M. Ågren 2014; Uppenberg 2018, s. 124.
- 50 Rydén 1990, s. 39 f; D. Lindström et al. 2017.
- 51 Husesyn gjordes på Kvarnberg 1977, då huset efter Berggrens svåra år och konkurs var i dåligt skick, men inte sämre än att det kunde åtgärdas. Det förekommer olika uppgifter om när Berggren lät bygga mangårdsbyggnaden. Enligt Lundkvist 2007a, s. 116, som stöder sig dels på Berggrens egenhändiga levnadsteckning till Kungl. M:t 1771, dels på häradsrättssyner 1752 och 1770, byggdes huset 1743. Enligt häradsrättens husesyn juni 1777, efter Berggrens konkurs 1773 och sedan han 1774 överlät arrendet till sin måg Carl Bergström vilken avled 1776 (AD, VK, FD, C:4 bild 139), byggdes huset för "några och 20 år sedan", d.v.s. ca 1755. I sistnämnda källa anges även att Berggren åbott hemmanet sedan 1749 eller 1750, medan Lundkvist (s. 116), troligen med belägg i åbokkontrakt, anger att Berggren tillträdde som åbo 1742 (ULA, UDK, HÄ, F9 C:1, Husesyn Kvarnberg 28/6 och 30/6 1777).
- 52 Angående utvecklingen under 1700-talet, när köket började skiljas från stugan, se Werne 1993, s. 69. Husbondefolkets egna utrymme: "andra kammaren der intill åt vänster i Salen, Then Mantals Commissarien Berggren åbodt" (ULA, UDK, HÄ, F9 C:1. Husesyn Kvarnberg 2/6 och 30/6 1777, opag. Jansson & J. Lindström 2018, s. 91).

- 53 En kunglig förordning 1762 hade öppnat för jordägare att ”för gifta legohjon, å sina ägor, uppbygga backstugor och boningsrum”. Citerat efter Uppenberg 2018, s. 93.
- 54 Uppenberg 2018, s. 133 f, samt kapitel 7 angående uttrycket ”sätta fötterna [...]”.
- 55 Kammaren som skulle värmas med veden som Olof beordrades bära in fanns i mangårdsbyggnaden, medan Olofs familj fick värme i sitt krypin från de stora eldstäderna och kakelugnen i fajansverkstaden. Enligt lagen (tjänsthjonsstadgan) och normen (hushållsordningen) städjades inte tjänstehjon för att utföra specificerade arbetsuppgifter, utan skulle under sin årstjänst utföra det arbete husbonden anvisade, samt underordna sig hushållsföreståndarens befallningar utan protester (Uppenberg 2018).
- 56 Oavsett allt annat hade Olof kraftigt förbrutit sig mot hushållsordningen, som den beskrivits (för 1600-talet): ”En matmoder hade rätt att slå sin dräng, men en dräng hade aldrig – aldrig någonsin – rätt att bära hand mot sitt husbondefolk. Det betraktades som en sorts förräderi, ett majestätsbrott eller myteri.” (Jansson & J. Lindström 2018, s. 171). Mer forskning behövs om hur faktorer som kön, civilstånd o.s.v., liksom förändring över tid, kan ha inverkat på denna norm. Se även Jansson et al. 2017, s. 140–146.
- 57 Carlsson 2016, s. 87–88. Ermans morföräldrar hette Anna Bölja (1640–1736) och Jakob Isthmén Reenhielm (1644–91, riksantikvarie), vängeadel med kopplingar till Brunna gård och Lilla säteriet (släktutredning via AD, VK, HFL; FD; m.fl. kyrkoarkiv). Se även Lundkvist 2007c angående adelsätten Bölja.
- 58 Jansson & J. Lindström 2018, s. 175; Uppenberg 2018, s. 192. Se även Jansson 2013 för resonemang om fadersauktoritet kontra husbondemakt.
- 59 SAOB uppslagsord ”Land”, sammansättning –strykare; samt ”Rackare”. Att man i 1734 års lag hade stadgat att bödeln och hans hushåll inte längre skulle skys och missaktas, hade inte kunnat utrota sådana förställningar (Geschwind 1998, särskilt s. 55).
- 60 SAOB uppslagsord ”Rackare”; uppslagsord ”Valack”, avledning ”Valackare” (Svensson 1993, s. 80–84, s. 95 f, s. 103–105; Johnsson 2016, s. 404–414).
- 61 10½ daler kopparmynt motsvarade 1768 3½ daler silvermynt, d.v.s. vitet motsvarade 60 daler kmt. Veckolönen för en dräng uppgick 1765 till 5 daler 8 öre kmt (5,25 d kmt). Se Lagerqvist 2015, s. 67, s. 129.
- 62 AD, VK, FD C:4, opag., bild 20. Trolovningsbarnets tillkomst kan tyda på brister i husbondeansvaret vid Kvarnberg. Se Jansson & J. Lindström 2018, s. 119. Detta kan, som mycket annat i fallet, bli ämnen för fler artiklar!
- 63 Hedvigs och Anders Ruths giftermål, AD, VK, FD C:4, bild 172, opag.

Källor och litteratur

Otryckta källor

- Landsarkivet, Uppsala (ULA):
 Länsstyrelsen i Uppsala län (UL)
 Landskansliet I (LKa:I)
 Skrivelser från mantalskommissarier (SM)
 D III dg:1.
 Uppsala domkapitel 1 (UDk)
 Handlingar angående ärkebiskopshemman
 (HÄ) F9 C:1.
- Källor lästa via Internet*
 Arkiv Digital, <https://www.arkivdigital.se/>
 (AD):
 Alunda kyrkoarkiv (AK)
 Husförhörslängder (HFL).
 Helga Trefaldighets kyrkoarkiv (HK)
 C:2 Födelse- och dopböcker (FD).
 Vänge kyrkoarkiv (VK)
 AI:1 Husförhörslängder (HFL).
 C:4 Födelse- och dopböcker, inkl. dödböcker
 (FD).
 Länsstyrelsen i Uppsala län (UL)
 Landskontoret I (LKa).
 Verifikationer.
 E I c:84 (Mantalslängder).
 EI c:86 (Mantalslängder).
 EI c:87 (Mantalslängder).
 Sveriges äldsta storskaliga kartor, <http://jordebok.ra.se>
 Uppland A4
 Ulleråkers häradsrätt (UH)
 Domböcker AI:12.

Tryckta källor och litteratur

- Andersson, Gudrun: *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal* (Studia Historica Upsaliensia 187). Uppsala 1998.
- Carlsson, Carl Mikael: *Det märkvärdiga mellan-tinget. Jordbrukares sociala status i omvandling 1780–1900*. Stockholm 2016.
- Dahlbäck, Göran: *Uppsala domkyrkas godsinneshav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527* (Studier till Det Medeltida Sverige 2. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien). Stockholm 1977.
- Fagerlund, Solveig: "Women and men as godparents in an early modern Swedish town" *The History of the Family* vol. 5 2000.
- Folcker, Erik G.: "En okänd svensk fajansfabrik" *Nationalmusei årsbok*. Stockholm 1920.
- Gadd, Carl-Johan: *Det svenska jordbrukets historia vol. 3. Den agrara revolutionen 1700–1870*. Stockholm 2000.
- Geschwind, Lars: "Ärlig eller oärlig. Identitet och utanförskap i det tidigmoderna Uppsala" *Främlingar – ett historiskt perspektiv* (Opuscula Historica Upsaliensia 19) red. Anders Florén & Åsa Karlsson. Uppsala 1998.
- Jansson, Karin Hassan: "Pigors arbete och vardag i det tidigmoderna Sverige". *Personhistorisk tidskrift* vol. 109, 2013.
- Jansson, Karin Hassan, Fiebranz, Rosemarie & Östman, Ann-Catrin: "Constitutive tasks. Performances of hierarchy and identity" *Making a living, making a difference. Gender and work in early modern European society*. New

- York & Oxford 2017.
- Jansson, Karin Hassan & Lindström, Jonas: *Horret i Hälsta. En sann 1600-talshistoria*. Stockholm 2018.
- Johnsson, Theresa: *Vårt fredliga samhälle. "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet* (Studia Historica Upsaliensia 254). Uppsala 2016.
- Kalderstam, Johnny: *Kungamakt och kyrkojord*. Stockholm 1989.
- Lagerqvist, Lars O.: *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*. Lund 2015.
- Lext, Gösta: *Mantalskrivningen i Sverige före 1860*. Göteborg 1979.
- Lindberg, Erik, Jacobsson, Benny & Ling, Sofia: "The dark side of the ubiquity of work. Vulnerability and destitution among the elderly" *Making a living, making a difference. Gender and work in early modern European society*. New York & Oxford 2017.
- Lindström, Dag, et al.: "Working together" *Making a living, making a difference. Gender and work in early modern European society*. New York & Oxford 2017.
- Lindström, Jonas, Fiebranz, Rosemarie & Rydén, Göran: "The diversity of work" *Making a living, making a difference. Gender and work in early modern European society*. New York & Oxford 2017.
- Lindström, Jonas & Jansson, Karin Hassan: "Pigan i fadersväldet. Regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter" *Historisk Tidskrift* 2017.
- Ling, Sofia et al.: "Marriage and work. Intertwined sources of agency and authority" *Making a living, making a difference. Gender and work in early modern European society*. New York & Oxford 2017.
- Lundkvist, Sven: "Thenna fabrique, som Gustafsberg kallas" *Vi i Vänge. En hembygdsbok* (Vänge hembygdsförening). Vänge 2007a.
- Lundkvist, Sven: "Vänges byar" *Vi i Vänge. En hembygdsbok* (Vänge hembygdsförening). Vänge 2007b.
- Lundkvist, Sven: "Brunna gård: två mäniskoöden" *Vi i Vänge. En hembygdsbok* (Vänge hembygdsförening). Vänge 2007c.
- Making a living, making a difference. Gender and work in early modern European society*, red. Maria Ågren. New York & Oxford 2017a.
- Magnusson, Lars: *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm 1996.
- Nyberg, Klas: "Staten, manufakturerna och hemmamarknadens framväxt" *Industrialismens tid. Ekonomisk-historiska perspektiv på svensk industriell omvandling under 200 år*. Stockholm 2002.
- Pihl, Christopher & Ågren, Maria: "Vad var en hustru? Ett begreppshistoriskt bidrag till genushistorien" *Historisk Tidskrift* 2014.
- Rydén, Göran: *Hammarlag och hushåll. Om relationen mellan smidesarbetet och smedshushållen vid Tore Petrés brukskomplex 1830–1850*. Uppsala 1990.
- Scherman, Susanna: *Marieberg och 1700-talets kakelugnar*. Örebro 2007.
- Sennefelt, Karin: *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*. Hedemora 2001.

- Stadin, Kekke: *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*. Lund 2004.
- Svenska Akademiens Ordbok* (SAOB), <https://www.saob.se/>
- Svenska Herrgårdar*, databas, <http://www.svensk-aherrgardar.se/>, besökt 2018-08-31.
- Svensson, Birgitta: *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan* (Nordiska Museets Handlingar 114). Stockholm 1993.
- Swabilius, Olaus: *1689 års katekes av Olaus Swebilius*, utg. Johan Herbertsson. Malmö 2017.
- Ulväng, Göran: *Hus och gård i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*. Hedemora 2004.
- Uppenberg, Carolina: *I husbondens bröd och arbete. Kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730–1860*. Göteborg 2018.
- Vingedal, Sven Erik: *Gamla porslinsfabriker. Vänge-Gustafsberg, Bredsjö och Fredriksdal i Uppland. En ill. konst- och kulturhistorisk krönika från keramikens gyllene tid*. Stockholm 1962.
- Werne, Finn: *Böndernas bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige*. Höganäs 1993.
- Wikipedia *Sverige*, <https://sv.wikipedia.org>
- Ågren, Henrik: "Status, Estate, or Profession?" *Scandinavian Journal of History* 2017.
- Ågren, Maria: *The state as master. Gender, state formation and commercialisation in urban Sweden, 1650–1780*. Manchester 2017b.

Rosemarie Fiebranz är fil. dr i historia vid Uppsala universitet. Hennes forskningsintressen är genus, arbete och agrarhistoria från 1700-talet och framåt.